

تأثیر کرونا ویروس بر مسئولیت مدنی متعهدین^۱

(مقاله علمی-پژوهشی)

رسول ملکوتی*

چکیده

آغازین روزهای سال ۲۰۲۰ میلادی مصادف شد با همه‌گیری ویروسی مهلک با عنوان کرونا که یکی پس از دیگری کشورهای جهان را درنوردید. اگر چه علم پزشکی در مصاف لحظه‌ای با آن است، تأثیراتی که این ویروس ناشناخته بر تمامی شئون بشر باقی گذاشته یا خواهد گذاشت، نیز از مستحدثاتی است که باید سایر رشته‌های علوم نسبت به تعیین تکلیف آن اقدام نمایند. یکی از این مسائل، تبعات مربوط به عدم یا تأخیر اجرای تعهدات ناشی از کاهش تردد و تعطیلی مراکز یا اجتماعات است. در این مقاله سعی شده است ضمن شناسایی ماهیت حقوقی این بیماری، بررسی گردد که آیا این ماهیت بر مفهوم معاف‌کننده قوه قاهره تطبیق دارد یا خیر. در پایان مسئولیت مدنی دولت نسبت به جبران خسارات جانی و مالی وارده بر شهروندان امکان‌سنجی شده است.

کلید واژگان:

ویروس کرونا، مسئولیت مدنی، قوه قاهره، عذر عمومی، دولت.

۱. این مقاله به سفارش «مرکز ملی تحقیقات حقوق سلامت» نگارش یافته است.

* استادیار، دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، پردیس.

مقدمه

ویروس عالم‌گیر^۱ کرونا^۲ از اوایل سال ۲۰۲۰ میلادی جهان را در بهت مخوفی فرو برده است؛ به گونه‌ای که سازمان بهداشت جهانی وضعیت اضطراری بهداشت عمومی^۳ اعلام کرد^۴ و به اذعان اندیشکده‌های طب حداقل تا امروز، آینده آن مبهم است و از وضعیت حادث تحت عنوان (تاریک‌ترین دوران بشر)^۵ از پایان جنگ جهانی دوم یاد شده است.^۶ پس بشر ناگزیر از اتخاذ راه‌های مناسب برای مبارزه در عین همزیستی با آن می‌باشد.

تأثیرات این پدیده بر همه شئون زندگی شخصی و اجتماعی بشر، موضوعات مختلفی ایجاد کرده که برخی از آنها فرصت و برخی مصائب گریبانگیر مردم و دولت‌هاست.^۷ علم حقوق به عنوان عینی‌ترین شاخه‌های علمی انسانی باید در مورد جنبه‌های مختلف این امر مستحدث، راه‌حل داشته باشد و تأثیرات آن را بر روابط و تعاملات حقوقی طرفین مشخص نماید. از جمله این موضوعات، سخن از جبران خسارات ناشی از عدم انجام تعهدات قانونی و قراردادی شهروندان در این دوران و تلقی یا عدم تلقی این ویروس به عنوان قوه قاهره است. همچنین مسئولیت مدنی دولت در جبران خسارات وارده به شهروندان، خود موضوع مبتلا به دیگری است

۱. سازمان بهداشت جهانی رسماً ویروس مزبور را با این تعبیر توصیف کرده است. (Pandemic)
<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen>.

2. Coronavirus.

۳. وضعیت اضطراری بهداشت عمومی (Public Health Emergency of International Concern) یک بیانیه رسمی است که توسط سازمان بهداشت جهانی و بر اساس مقررات بین‌المللی بهداشت به هنگام بحران‌هایی که می‌توانند بهداشت عمومی را در سطح جهانی به خطر بیندازند، اعلام می‌گردد و پس از اعلام این بیانیه، ۱۹۴ کشور عضو سازمان بهداشت جهانی موظف‌اند تمامی امکانات و نیروهای خویش را در زمینه اداره و پیشگیری از ادامه بحران به کار گیرند.

4. [https://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).

5. humanities darkest hour.

۶. اظهار مدیرکل صندوق بین‌المللی پول IMF در آوریل ۲۰۲۰ میلادی.

<https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/04/03/tr040320-transcript-kristalina-georgieva-participation-world-health-organization-press-briefing>.

۷. به اذعان برخی اندیشمندان، از جمله این فرصت‌ها، امکان ایجاد شده برای محیط زیست و حیات وحش برای بازبایی خود در نتیجه استفاده کمتر بشر و آرامش ایجاد شده در نتیجه عدم ازدحام است. رک:

Indirect effects of COVID-19 on the environment. Manuel A. Zambrano-Monserrate.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969720323305#>

که مورد توجه و توقع همگان است. اگر چه در برخی کشورها مانند امریکا (در برخی ایالات)، سیستم قانون‌گذاری صراحتاً از وضعیت ایجاد شده تحت عنوان قوه قاهره نام برده^۱ و انجام تعهدات قراردادهای را معوق کرده‌اند،^۲ در کشور ما تا امروز دولت توصیه‌های انسان‌دوستانه به متعهدان قراردادهای و مالکان نموده است، اما از وضع قانون و مقرر الزام‌آور در این خصوص خبری نیست. بنابراین تلاش دکترین و رویه قضایی برای حل این موضوعات ضروری به نظر می‌رسد. مسلم اینکه تکلیف بمالایطاق عقلاً و شرعاً مذموم است. بنابراین مطالبه خسارات یا تحمیل عواقب عدم انجام تکلیف فراطاقت، بر شخص متعهد نیز منتفی است. مبنیاً بر این هدف و مبنای عقلی مذکور، در ادامه کوشش شده است ماهیت حقوقی این بیماری و تأثیر آن در تعهدات اشخاص به عنوان قوه قاهره یا تکلیف بمالایطاق، و مسئولیت دولت در این خصوص مورد بررسی قرار گیرد:

۱. ماهیت حقوقی ویروس کرونا

کرونا از نظر نوع بیماری، ویروسی است. بنابراین قابلیت انتشار و سرایت قهری از جمله خصوصیات ذاتی آن می‌باشد. پنهان بودن علائم، حداقل در روزهای اولیه ابتلا و شدت تأثیر و کشندگی زودرس از دیگر علائم منحصر به فرد این ویروس است. همچنین برخلاف بسیاری از بیماری‌های ویروسی، کرونا از نظر عالم‌گیری در وضعیت کم‌سابقه‌ای قرار دارد.^۳

اگرچه تعیین ماهیت نوع بیماری در علم حقوق موضوع سخن نیست، اما به علت همه‌گیری و تأثیر بر اغلب شئون زندگی افراد، باید ماهیت حقوقی آن روشن گردد. منظور از ماهیت حقوقی، چستی این امر حادث است. در این خصوص دو نظر می‌توان ارائه کرد:

1. Lawrence P. Rochefort, Meghan K. Boland, and Rachel E. McRoskey, The Coronavirus and Force Majeure Clauses in Contracts, April 6, 2020, p2 at: <https://www.akerman.com/en/perspectives/the-coronavirus-and-force-majeure-clauses-in-contracts.html>.

۲. مثلاً سیستم قانون‌گذاری کشورهای چین و فرانسه صراحتاً از کرونا ویروس تحت عنوان قوه قاهره نام برده و متعهدین قراردادهای را تا تاریخ معینی از خسارات و عواقب عدم انجام تعهد معاف دانسته‌اند. <https://www.economist.com/business/2020/02/20/chinese-firms-use-obscure-legal-tactics-to-stem-virus-losses> و <https://www.vie-publique.fr/discours/273763-bruno-le-maire-28022020-coronavirus>.

3. Coronavirus infections reported by ProMED, February 2000–January 2020. https://www.researchgate.net/journal/14778939_Travel_Medicine_and_Infectious_Diseas.

۱.۱. تلقی به عنوان عذر شخصی

اثر حقوقی تلقی بیماری کرونا به عنوان عذر شخصی^۱ در عالم حقوق این است که تا وقتی شخص، مبتلای به آن نشود، نمی‌تواند در مقام متعهد مستنکف، به عنوان عذر عدم یا تأخیر در انجام تعهد، به آن استناد نماید. بنابراین اظهار صرف خوف از ابتلا یا ابتلای سایرین و ترس از سرایت، محکمه‌پسند نخواهد بود و چون ارتباط مستقیم با شخص متعهد ندارد، وی را از مسئولیت مبرا نخواهد کرد.

۱.۲. تلقی به عنوان عذر عمومی

اگر بیماری کرونا به عنوان عذر عمومی^۲ تلقی گردد، برای رهایی متعهد از تبعات عدم یا تأخیر در انجام تعهد، مشخصاً نیازی به بررسی اوضاع و احوال حاکم بر موضوع مورد ادعای وی نخواهد بود. بلکه هر شخص می‌تواند به آن استناد نماید و وجه عمومی حضور این ویروس در جامعه، برای اثبات موجه بودن عذر کفایت خواهد کرد؛ هر چند خود متعهد به هر علت از ابتلا به آن مصون بوده باشد.

با توجه به عالم‌گیری این ویروس و امکان سرایت فوری آن به سایرین و خوف حاصله، به نظر می‌رسد باید ماهیت آن را وجوداً عذر عمومی تلقی کرد. عذر عمومی تا حدودی معادل قاعده نفی عسر و حرج در فقه و نهاد هارد شیب^۳ در حقوق اروپاست.^۴ اگر چه در قانون مدنی ما نهاد مزبور به عنوان معاف‌کننده پذیرفته نشده است و سختی شرایط علی‌القاعده نافی انجام اصل تعهد نیست، در تعهدات قانونی در مواردی این امکان وجود دارد که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

۲. تأثیر ویروس کرونا بر تعهدات

چه ویروس کرونا ماهیتاً یک عذر عمومی است، اما در بحث حقوق تعهدات مسلم می‌باشد که صرف وجود عذر هرچند عمومی، علی‌القاعده نافی یا معافی مسئولیت نخواهد بود، مگر در

1. Private excuse.

2. public excuse.

3. Hardship.

4. Lindstrom, Niklas, "Changed Circumstances and Hardship in International Sales of Good", *Nordic Journal of Commercial Law*, 2006.

موارد استثنایی.^۱ بلکه اگر عذر به حد قوه قاهره ارتقا یافته باشد، این نتیجه حاصل می‌گردد. بنابراین برای روشن شدن تأثیر این ویروس بر تعهدات و تبعات عدم اجرای آن، باید ارتباط یا امکان تلقی آن به عنوان قوه قاهره را مورد بررسی قرار داد:

۲.۱. مفهوم قوه قاهره

عنوان و تعریف قوه قاهره^۲ مشخصاً در قانون مدنی نیامده، اما در ماده ۲۲۷ و ۲۲۹ اوصاف و تأثیر آن موضوع حکم قرار گرفته است.^۳ هر عاملی که نائل به سه وصف مجموعی ذیل گردد، به عنوان قوه قاهره تلقی خواهد شد:^۴

۲.۱.۱. خارجی بودن

مقصود، خارج از اراده و اختیار طرف بودن است، نه الزاماً عامل بیرونی. بنابراین اگر عاملی از درون قرارداد یا حتی مرتبط با خود شخص متعهد رخ دهد، در صورتی که از اراده او خارج باشد، وصف مزبور صادق خواهد بود؛ مانند بیماری یا اعتصاب کارگران کارخانه متعهد.

۲.۱.۲. غیر قابل پیشگیری بودن

پیشگیری به معنی جلوگیری از وقوع یا اجتناب است. بنابراین اگر متعهد بتواند از وقوع عاملی که ممکن است خارج از اراده او واقع شود، جلوگیری کند و کوتاهی نماید، آنچه را که واقع شده است، نمی‌توان قوه قاهره نامید، هرچند فشار خارج از کنترل اراده متعهد باشد.^۵ مثلاً اگر متعهد، حقوق کارگران کارخانه را چند ماه پرداخت نکرد، اگرچه اعتصاب فعلی خارج از اراده او است، چون توان پیشگیری از طریق پرداخت به‌موقع را داشته است، نمی‌توان آن را قوه قاهره در عدم اجرای تعهد به تولید مقدار مشخص از کالا، دانست.

۱. از جمله در مورد تجدید مواعد قانونی مربوط به دادرسی موضوع مواد ۳۰۶ و ۴۵۲ قانون آیین دادرسی مدنی.
2. force majeure.
۳. اصطلاح قوه قاهره که برگردان (فورس ماژور) در حقوق کامن لا است، با عبارات Act of God یا superior force نیز از آن نام برده شده است. اساساً مربوط به حالتی است که بر اثر وقوع اتفاقات غیرمترقبه اجرای قرارداد غیرممکن گردد.

۴. ملکوتی، رسول، قواعد عمومی قراردادها، انتشارات مجد، ۱۳۹۷، صص ۱۷۶ به بعد.

۵. ماده ۲۲۷ قانون مدنی مقرر کرده: (...به واسطه علت خارجی بوده که نمی‌توان مربوط به او نمود) منظور از مربوط، همان غیر قابل پیشگیری بودن است؛ بنابراین اگر قابل پیشگیری باشد و متعهد از وقوع آن جلوگیری نکند، به معنی این است که آن عامل هرچند خارجی، مربوط به او می‌باشد.

۲.۱.۳. غیرقابل پیش‌بینی بودن

اگرچه این وصف در ماده ۲۲۷ قانون مدنی تصریحاً یا تلویحاً نیامده، لازمه پیشگیری و اجتناب از امر خارجی، امکان پیش‌بینی متعارف و معقول از وقوع آن است. پس اگر امر خارج از اراده متعهد، عرفاً قابل پیش‌بینی نبوده، نمی‌توان از وی توقع برنامه‌ریزی برای اجتناب داشت، پس قوه قاهره و رافع مسئولیت وی تلقی خواهد شد.

۲.۲. تطبیق ویروس کرونا با اوصاف قوه قاهره

اکنون سوال این است که آیا ویروس کرونا بر اوصاف ذکر شده از قوه قاهره تطبیق دارد یا خیر؟ برای پاسخ، اوصاف مهم این ویروس را جداگانه مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۲.۲.۱. پنهان بودن

ذات ویروس، غیرملموس و تبعاً پنهان بودن آن است، بنابراین، اگر چه علائم ابتلا به کرونا آشکار است، از نظر مبنای ابتلا، باید آن را پنهان دانست. پنهان بودن ملازمتی با تحقق هیچ یک از سه وصف فوق ندارد. بنابراین وصف یادشده را نمی‌توان به تنهایی عامل قوه قاهره تلقی شدن ویروس دانست.

۲.۲.۲. سرایت قهری و فوری

اساساً سرایت ویروس، قهری است؛ ضمن اینکه مشخصاً در مورد کرونا، سرعت انتقال به مراتب بیشتر و قوی‌تر است.^۱ بنابراین، وصف مزبور را می‌توان بر عنصر (خارجی) بودن قوه قاهره تطبیق داد. چون سرایت قهری موجب خروج موضوع از کنترل اراده هر شخصی است.

۲.۲.۳. امکان پیشگیری

علی‌رغم وجود دو وصف فوق، اما امکان پیشگیری از سرایت ویروس کرونا با اتخاذ پروتکل‌های بهداشتی وجود دارد. بنابراین مشخصاً وصف مزبور به عنوان یکی از اوصاف اساسی قوه قاهره، مفقود است. چون ابتلای مزبور عام شده، امکان پیش‌بینی نیز وجود دارد.

1. "The spread of novel coronavirus has created an alarming situation worldwide". *Journal of Infection and Public Health* 13(4). April 2020.
https://www.researchgate.net/journal/18760341_Journal_of_Infection_and_Public_Health.

البته ممکن است گفته شود که در قوه قاهره، پیشگیری ملاک خواهد بود که عرفاً موجب اطمینان از عدم وقوع گردد؛ درحالی که در مورد ویروس کرونا چون عوامل مختلفی مانند سیستم ایمنی بدن، محیط و ... در سرایت و تأثیر آن نقش دارد، حتی در صورت اتخاذ کامل مسائل بهداشتی، نمی‌توان اطمینان از عدم سرایت یا وقوع آن حاصل نمود. پس از این نظر ملحق به موارد غیرقابل پیشگیری است.

۲.۲.۴. خوف جمعی

از دیگر خصوصیات ویروس کرونا، ایجاد خوف در اجتماع است که این امر مبتنی بر وصف ناشناختگی، سرعت عمل و آثار مهلکی است که ایجاد می‌نماید.^۱ خوف ایجاد شده نشانگر غیرقابل پیشگیری اطمینان بخش این بیماری است. بنابراین حتی اگر آن را تا حدودی قابل پیش‌بینی یا پیشگیری بدانیم، خوف جمعی ایجاد شده، جابر نقص وجود خصیصه مزبور خواهد بود و امکان پیشگیری را عملاً بی‌اثر می‌نماید.

۳. نقش ویروس کرونا در اجرای تعهدات

از آنچه گفته شد، مسلم است که نمی‌توان به صورت کلی ویروس کرونا را به عنوان قوه قاهره تلقی کرد. چون اساساً تشخیص قوه قاهره به عنوان یک قاعده معاف‌کننده از تبعات عدم اجرای قرارداد، مستلزم بررسی اوضاع و احوال حاکم بر هر قضیه است و در مورد همه تعهدات نمی‌توان حکم تطبیق کلی صادر کرد. در مورد این بیماری نیز اجرای قاعده به همین صورت است.^۲ بنابراین باید بسته به نوع تعهد و قالب آن و اوضاع و احوال حاکم، ادعای متعهد را جداگانه مورد مذاقه قرار داد:

1. Fear of the coronavirus (COVID-19). April 2020., https://www.researchgate.net/publication/340378068_Fear_of_the_coronavirus_COVID-19_Predictors_in_an_online_study_conducted_in_March_2020.
2. Sam Song, coronavirus disease 2019 (covid-19) is it force majeure or something else?, p3, at: <https://www.squirepattonboggs.com/-/media/files/insights/publications/2020/03/coronavirus-disease-2019-covid-19-is-it-force-majeure-or-something-else/coronavirus-disease-2019-covid-19-is-it-force-majeure-or-something-else.pdf>.

۴. نقش ویروس کرونا در اجرای تعهدات قراردادی

منظور از تعهد قراردادی، هر التزامی است که ناشی از ارادهٔ شخص متعهد، یعنی در قالب عقد باشد. تعهدات قراردادی به دو دستهٔ کلی تعهدات تجاری و مدنی قابل تقسیم‌اند که باید جداگانه نقش بیماری کرونا در مورد اجرای تعهدات هر کدام را مورد بررسی قرار داد:

۴.۱. تعهد تجاری

تعهد تجاری هر تعهدی است که حداقل یکی از طرفین آن تاجر یا برای رفع حوایج تجاری باشد.^۱ در مورد تعهدات تجاری، چون رعایت اصول حرفه‌ای و تلاش برای کسب سود بیشتر به عنوان یک اصل در آن شناخته می‌شود و توقع از طرفین آن، رعایت ملاحظات و اقتضائات معقول است، پذیرش هر عامل غیرقابل پیش‌بینی به عنوان قوهٔ قاهره، به آسانی نخواهد بود. در مورد این قراردادها نمی‌توان صرف وجود ویروس کرونا را علت تام عدم یا تأخیر در انجام تعهد دانست، بلکه هر مورد خاص مستلزم رسیدگی دادگاه یا داوران است.^۲ باین حال دو فرض قابل تصور است:

۴.۱.۱. تعطیلی توسط دولت

اگر عدم اجرای تعهد، ناشی از تعطیلی عمومی یا بخش خاص باشد، مانند اینکه دولت برای جلوگیری از سرایت ویروس، ادارات یا گمرک را تعطیل کرده و متعهد نتواند به‌موقع نسبت به ارسال کالا یا اخذ مجوزهای لازم اقدام نماید، در این صورت تردیدی در قوهٔ قاهره شناخته شدن بیماری مزبور نخواهد بود. در واقع در این صورت، الزام ناشی از حکم تعطیلی صرف‌نظر از منشأ آن، وضعیتی را ایجاد کرده است که ارتباط عدم انجام عمل با شخص متعهد به کلی مقطوع گردیده، مسئول شناختن وی خلاف عقل خواهد بود.

۴.۱.۲. شدت خوف جمعی

اما اگر متعهد تعهد تجاری به علت شدت گرفتن خوف ناشی از همه‌گیری ویروس، تعهد خود را انجام ندهد، در این صورت صرف بیان عذر یاد شده، تکافوی تحقق به عنوان مصداق قوهٔ

۱. ملکوتی، رسول، *حقوق تجارت ۱*، انتشارات مجد، ۱۳۹۸، صص ۴۰ به بعد.

2. Klaus Peter Berger, Daniel Behn, *Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study*, *McGill Journal of Dispute Resolution*, Forthcoming, 2020, p13 at: https://papers.ssm.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3575869.

قاهره را ندارد. چون همان‌طور که گفته شد، در تعهدات تجاری، توقع انجام نسبت به متعهد حرفه‌ای که در اغلب موارد تاجر است، به عنوان یک اصل مورد توجه می‌باشد. بنابراین، بیان عذر مزبور به صورت کلی نمی‌تواند نافی مسئولیت باشد، مگر اینکه اوضاع و احوال حاکم بر قضیه به گونه‌ای باشد که سه رکن یاد شده در مفهوم قوه قاهره در آن روشن گردد که البته اثبات این موضوع با متعهد خواهد بود. مانند اینکه متعهد ثابت کند برای انجام تعهد نیاز به تعداد مشخصی کارگر داشته که علی‌رغم تلاش منطقی برای استخدام ایشان و رعایت اقدامات پیشگیرانه، اما به علت گستردگی خوف، هیچ یک در محل کار حاضر نشده و این امر نسبت به همه یا اغلب کارفرمایان متداول بوده است.

در حقوق سایر کشورها نیز در صورتی که مقررۀ قانونی مشخصی برای اطلاق وضعیت مزبور به عنوان قوه قاهره وجود نداشته باشد، میل رویۀ قضایی یا هیئت‌های داوری بر این است که به جای تلقی فورس‌ماژور، راه مذاکرۀ مجدد یا بازنگری در قراردادهای تحت عنوان پرایس‌ماژور^۱ را فراهم کنند^۲ که البته ظرفیت قانونی فعلی در کشور ما چنین اجازه‌ای نخواهد داد.

۴.۲. تعهد مدنی

تعهد مدنی هر تعهدی است که طرفین آن غیرتاجر و مربوط به حوائج مدنی است؛ مانند اجاره منزل برای سکونت و خرید مایحتاج روزمره معاش. در مورد تعهدات مدنی چون طرفین آن علی‌القاعده حرفه‌ای^۳ عمل نمی‌کنند، پذیرش اصل عسر و حرج در انجام تعهدات با موانع کمتری روبرو است. در این خصوص، توجه به این نکته لازم است که چون هدف از تعهدات مدنی علی‌القاعده نه انباشت سود تجاری، بلکه گذران زندگی و تأمین مایحتاج مربوط به آن است، بنابراین برای رفع مسئولیت ناشی از انجام تعهدات، نیاز به تلقی وضع بیماری کرونا و بلوغ آن به حد قوه قاهره نیست. بلکه صرف اثبات عسر و حرج عمومی، ممکن است شخص را نه از انجام اصل تعهد، بلکه خسارات ناشی از تأخیر در انجام آن، معاف سازد.

1. price majeure.

2. Klaus Peter Berger, Daniel Behn, *Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Histor-ical and Comparative Study*, *McGill Journal of Dispute Resolution, Forthcoming*, 2020, p15. at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3575869.

3. Professional.

مثلاً اگر عمومیت انتشار ویروس به حدی باشد که رفت و آمد، با خطر احتمالی ابتلا همراه باشد و تبعاً در حصول درآمدهای عادی طبقات جامعه منقصت ایجاد نماید، در صورت اثبات این موضوع، دادگاه می‌تواند نه الزاماً از باب قوه قاهره، بلکه از باب عسروخرج مستأجرین، مستنکف از تخلیه در موعد مقرر را از پرداخت وجه التزام روزانه تأخیر، معاف دارد. یا اینکه موقتاً تخلیه را به تأخیر اندازد. به عبارت دیگر، در این موارد قاعده عسر و حرج حاکم^۱ بر حکم ماده ۲۳۰ قانون مدنی خواهد بود.

در حقوق اروپا نیز نهاد هارد شیب و قوه قاهره اگر چه در هدف مشترک‌اند و در پی رهایی متعهد از تحمل تبعات انجام عمل فراطاقت‌اند، معادل هم نیستند. بلکه اولی مختص حالتی است که قرارداد در وضعیتی قرار گیرد که اجرای آن همراه با سختی طاقت‌فرسا باشد؛ درحالی که قوه قاهره اساساً اجرای قرارداد را غیرممکن می‌نماید. یعنی ارتباط میان اراده متعهد و اجرای تعهد را از بین می‌برد^۲ و به نظر می‌رسد ویروس کرونا مخصوصاً با دوام بقاء، اجرای تعهدات عمومی^۳ روزانه را نه غیرممکن، بلکه با دشواری و خطر همراه کرده است.

۵. نقش ویروس کرونا در اجرای تعهدات قانونی

تعهد قانونی هر تعهدی است که مستقیماً از قانون ناشی شده و اراده شخص متعهد به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در تحقق آن دخالت نداشته است؛^۴ مانند تعهد به پرداخت مالیات یا پرداخت هزینه‌های مصرف آب و برق و سایر خدمات عمومی.^۵ در خصوص معافیت از انجام تعهدات مزبور سه فرض متصور است:

۱. رک: ملکوتی، رسول، *درآمدی بر اصول فقه*، انتشارات مجد، ۱۳۹۸، صص ۱۵۴ به بعد.
 2. Klaus Peter Berger, Daniel Behn, *Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study*, *McGill Journal of Dispute Resolution, Forthcoming*, 2020, p11 at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3575869.
 3. General.

۴. ملکوتی، رسول، *قواعد عمومی قراردادها*، انتشارات مجد، ۱۳۹۷، صص ۲۰ به بعد.
 ۵. اگر چه خرید امتیاز آب و برق و تلفن امری قراردادی است، اما هزینه‌های ناشی از مصرف روزانه، غیرقراردادی است و یک‌طرفه از سوی دولت تحمیل می‌گردد.

۵.۱. حکم به تعطیلی

اگر دولت حکم به تعطیلی عمومی یا بخش خاصی از جامعه نماید، در این صورت تبعاً نمی‌تواند اجرای تعهدات قانونی که اجرای آن مرتبط با حکم مزبور است، مطالبه نماید. مثلاً الزام به دریافت مالیات یا عوارض عمومی عبور، با حکم به تعطیلی مراکز خرید و فروش منافات دارد. در نتیجه حکم به تعطیلی، موجب قطع ارتباط میان تعهد قانونی و ذمه شهروندان خواهد شد. به عبارت دیگر، میان جواز عبور و مرور، آزادی در تعاملات مالی از یک سو و تعهدات مزبور، رابطه معاوضی وجود دارد که فقدان اولی موجب زوال دومی خواهد بود.

۵.۲. توصیه به کاهش تردد

اما اگر دولت برای جلوگیری از گسترش ویروس کرونا یا کمک به مهار آن، صرفاً توصیه به کاهش تعهد و اصطلاحاً «ماندن در خانه»^۱ نماید، در این صورت حداقل توقع معقول، تسامح دولت در اجرای تعهدات قانونی یا تعویق اجرای آن است. چون اگر چه توصیه‌ها به نفع خود شهروندان است، عمل به آن، هزینه‌های عمومی تحمیل شده برای مبارزه با این بیماری را خواهد کاست؛ در نتیجه دولت نیز در این عمل، منتفع خواهد بود. پس باید عوض آن پرداخت گردد و این عوض، تعویق در اجرای تعهدات قانونی خواهد بود. مانند اینکه دولت هزینه‌های قبوض خدمات خانگی مانند برق و آب را در ایام کرونا، ارزان‌تر محاسبه کند یا مهلت وصول آن را طولانی گرداند.

۶. مسئولیت دولت در جبران خسارات وارده به شهروندان ناشی از ویروس کرونا

سوال این است که آیا دولت تکلیفی به جبران خسارات وارده جانی و مالی به شهروندان ناشی از ویروس کرونا دارد یا خیر؟ در فقه تنها حکم به جبران خسارت جانی فاقد مسئول، آن هم صرفاً از نوع ازهاق نفس، توسط دولت یا از سوی بیت‌المال موضوع سخن قرار گرفته است.^۲ بنابراین اگر این حکم ملاک قرار گیرد، باید به قدر متیقن اکتفا کرد و صرفاً خسارات جانی آن هم

1. Stay at home.

۲. شهید ثانی، *تحریرالروضه*، جلد ۲، انتشارات سمت، چاپ هفدهم، ۱۳۹۲، ص ۲۴۶.

از نوع قتل و از بین بردن نفس مشمول واقع می‌گردد. درحالی‌که مرگ ناشی از کرونا، ماهیتاً زهوق و از بین رفتن قهری محسوب می‌گردد.

اما باید گفت چون مرگ ناشی از ویروس، جمعی و حاصل عامل واحد است، در حکم زلزله یا سیل تلقی می‌گردد و در این موارد، تعهد دولت به جبران خسارت، هیچ ارتباطی با عامل اصلی زیان که ناشناخته است، ندارد؛ بلکه دولت به عنوان قوه برتر اجتماع به طور کلی متعهد است زینانی را که در نتیجه عدم سرپرستی و حمایت او از افراد اجتماع و در نتیجه تعرض به جان و مال ایشان وارد شده است، جبران نماید؛ اعم از اینکه منشأ خسارت، عامل انسانی باشد که شناخته نشده است، یا اینکه عامل طبیعی، مانند سیل و زلزله باشد.^۱ به عبارت دیگر، زهوق عمده نفوس ناشی از بیماری، دلالت بر کوتاهی دولت در تأمین امنیت بهداشتی افراد دارد که از این باب نیز رابطه سببیت محرز تبعاً باب تحقق مسئولیت وی مفتوح است.^۲

به نظر ما در خصوص زیان‌های مالی نیز همین نگاه را می‌توان توسعه داد و در خصوص خسارات وارده به اموال شهروندان نیز که مسئول آن شناخته نمی‌شود، شخص دولت ملزم به جبران خواهد بود. مؤید این استدلال روایت «حُرْمَةُ مَالِ الْمُسْلِمِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ»^۳ است. اگر خون

۱. رک: ملکوتی، رسول، *مسئولیت مدنی دولت*، انتشارات مجد، ۱۳۹۷، صص ۶۰ به بعد.

۲. از باب قیاس احراز سببیت، می‌توان استناد کرد به فتاوی برخی از مراجع تقلید در خصوص ضمان شخص مبتلا که موجب سرایت ویروس به دیگران شده است. دفتر آیت الله سیدعلی سیستانی در پاسخ به سوال ذیل چنین فتوا داده‌اند: «اگر کسی رعایت نکات احتیاطی بهداشتی نکند، آیا این فعل گناه محسوب می‌شود و در صورت مبتلا کردن دیگری، آیا ضامن مخارج درمان وی می‌گردد و در صورت منجر شدن به مرگ طرف (خدای نکرده) آیا مستلزم دیه می‌شود و آیا از کار و کسب انداختن آن فرد مبتلا موجب ضمان است (که جبران کند)؟ رعایت اصول بهداشتی نسبت به خود شخص در صورتی که خوف ابتلا به ویروس را داشته باشد و احتمال جدی بدهد که در فرض ابتلا منجر به مرگ و یا آسیب شدید شود حتماً لازم است و چنانچه رعایت نکند و آنچه را احتمال می‌دهد، محقق شود، شرعاً معذور نخواهد بود و اگر شخص، مبتلا به این بیماری است و در تماس با دیگران اصول بهداشتی را رعایت نکند و طرف بی‌اطلاع باشد، ضامن آسیبی است که به او وارد می‌شود و اگر منجر به مرگش شود، دیه ثابت خواهد بود».

<https://www.sistani.org/persian/archive/26399/>

همچنین آیت الله مکارم در پاسخ به سوالی مشابه فتوا داده‌اند که: «در صورتی که این کار (سهل‌انگاری فرد مبتلا) سبب ابتلای به بیماری خطرناک منتهی به مرگ می‌شود، دیه تعلق می‌گیرد و آن کس که باعث شده باید دیه را بپردازد و اگر فقط هزینه درمانی سنگینی دارد، آن را باید بپردازد».

<https://makarem.ir/>

۳. حرالعالمی، *وسائل الشیعة*، جلد ۸، ص ۶۱۰.

مسلمان محترم است و در هیچ حالی نباید پایمال گردد، مطابق این حدیث، تفاوتی میان ارزش خون و مال مسلمان نیست و هر دو از درجه اعتبار یکسان برخوردارند. بنابراین اگر نباید خون مسلمان هدر رود و به همین دلیل در مواردی که قاتل شناخته نشود، حکومت از محل بیت‌المال مکلف به جبران آن است، هدر رفتن مال او نیز توجیه شرعی ندارد و در مواردی که مسئول آن شناخته نمی‌شود، دولت مکلف به جبران خواهد بود.

مستمسک قانونی این مورد، ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی خواهد بود که تعلق دولت در کنترل معقول ویروس کرونا یا ناتوانی در مهار آن را می‌توان نوعی «...نقص وسائل ادارات...» دانست که موجب انتساب خسارت ناشی از تعطیلی کسب‌وکار به شهروندان خواهد شد.

نتیجه‌گیری

همه‌گیری ویروس کرونا را نمی‌توان به عنوان قاعده کلی، قوه قاهره تلقی کرد. بلکه در مورد هر تعهد باید به صورت جداگانه ادعای متعهد مستنکف مبنی بر ارتباط عدم یا تأخیر انجام تعهد با انتشار ویروس مزبور با لحاظ شروط ضمن قرارداد، مورد بررسی قرار گیرد. اثبات کرونا ویروس به عنوان مصداق قوه قاهره بسته به نوع تعهد از نظر قانونی و قراردادی بودن، متفاوت است. در تعهدات تجاری، ممکن است همه‌گیری مزبور علی‌القاعده در حد وضعیت هارد شیپ محسوب گردد که البته تبیین و پذیرش آن به علت فقدان مستمسک قانونی، مستلزم توجه بیشتر دادگاه به شروط قراردادی و اصل انصاف است.

اما در مورد تعهدات مدنی چون علی‌القاعده پیش‌بینی قوه قاهره یا شناسایی مصادیق آن توسط طرفین در قرارداد صورت نمی‌پذیرد، تلقی ویروس کرونا به عنوان قوه قاهره آسان‌تر است. اما در هر حال عسروخرج ناشی از انتشار ویروس به طور کلی، تعهدات مدنی اساسی مانند قراردادهای اجاره را تحت تأثیر قرار می‌دهد که البته اثر آن صرفاً معافیت متعهد از تبعات تأخیر در انجام تعهدات از نوع تعدد مطلوب است، نه معافیت از انجام اصل تعهد. به نظر می‌رسد دادگاه در این خصوص می‌تواند وضعیت حادث را حاکم بر حکم ماده ۲۳۰ قانون مدنی بداند.

تلفات جانی و خسارات مالی عدم‌النفع ناشی از تعطیلی کسب‌وکار به حکم دولت، ماهیتاً از جمله خسارات فاقد مسئولی است که می‌توان دولت اسلامی را در قبال آن پاسخگو دانست. ضمن اینکه مطالبه تعهدات قانونی که متعهدله آن دولت است، بسته به اینکه دولت حکم به تعطیلی عمومی صادر کرده یا توصیه به کاهش روابط نموده باشد، رفع یا معوق خواهد شد. مشروط بر اینکه اقتضانات خزانه کشور امکان تحقق این ایدئال‌های حقوقی را فراهم نماید.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. ملکوتی، رسول، *حقوق تجارت ۱*، انتشارات مجد، ۱۳۹۸.
۲. ملکوتی، رسول، *درآمدی بر اصول فقه*، انتشارات مجد، ۱۳۹۸.
۳. ملکوتی، رسول، *قواعد عمومی قراردادها*، انتشارات مجد، ۱۳۹۷.
۴. ملکوتی، رسول، *مسئولیت مدنی دولت*، انتشارات مجد، ۱۳۹۷.

ب) منابع عربی

۵. حرالعالمی، *وسائل الشیعه*، جلد ۸، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۳۴ ق.
۶. شهید ثانی، *تحریر الروضه*، جلد ۲، انتشارات سمت، چاپ هفدهم، ۱۳۹۲.

ج) منابع انگلیسی

Articles

7. "Coronavirus infections" reported by ProMED, February 2000–January 2020. https://www.researchgate.net/journal/1477-8939_Travel_Medicine_and_Infectious_Disease.
8. "Indirect effects of COVID-19 on the environment.Manuel A.Zambrano-Monserrate". <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969720323305#>
9. Lindstrom, Niklas, "Changed Circumstances and Hardship in International Sales of Good", *Nordic Journal of Commercial Law*, 2006.
10. "The spread of novel coronavirus has created an alarming situation worldwide". *Journal of Infection and Public Health* 13(4) · April 2020. https://www.researchgate.net/journal/1876-0341_Journal_of_Infection_and_Public_Health.

11. Klaus Peter Berger, Daniel Behn, " Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study," *McGill Journal of Dispute Resolution*, Forthcoming, 2020, at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3575869.
12. Sam Song, "coronavirus disease 2019 (covid-19) is it force majeure or something else?", at: <https://www.squirepattonboggs.com/-/media/files/insights/publications/2020/03/coronavirus-disease-2019-covid-19-is-it-force-majeure-or-something-else/coronavirus-disease-2019-covid-19-is-it-force-majeure-or-something-else.pdf>.
13. Lawrence P. Rochefort Meghan K. Boland, and Rachel E. McRoskey, "The Coronavirus and Force Majeure Clauses in Contracts", April 6, 2020,p2 at: <https://www.akerman.com/en/perspectives/the-coronavirus-and-force-majeure-clauses-in-contracts.html>.

Internet Sources

14. <https://makarem.ir/>
15. <https://www.sistani.org/persian/archive/26399/>
16. <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/04/03/tr040320-transcript-kristalina-georgieva-participation-world-health-organization-press-briefing>.
17. <https://www.economist.com/business/2020/02/20/chinese-firms-use-obscure-legal-tactics-to-stem-virus-losses>
18. <https://www.vie-publique.fr/discours/273763-bruno-le-maire-28022020-coronavirus>.
19. [https://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).
20. https://www.researchgate.net/publication/340378068_Fear_of_the_coronavirus_COVID-19_Predictors_in_an_online_study_conducted_in_March_2020.